

На правах рукопису

ПОСОХОВА ЛЮДМИЛА ЮРІЇВНА

**ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ
ТА ЙОГО ПРОСВІТНИЦЬКА РОЛЬ
(XVIII — перша половина XIX ст.)**

07.00.01 — Історія України

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

АВ 33.85

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в секторі історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК – доктор історичних наук, професор
ОЛІЙНИК Микола Миколайович

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ:

доктор історичних наук, професор КОЛЕСНИК Ірина Іванівна;
кандидат історичних наук, доцент КРИВЧИК Геннадій Георгієвич.

Провідна організація – Харківський державний університет

Захист відбудеться "7" лютого 1996 р.
о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д. 03.01.15 при Дніпропетровському державному університеті
/320625, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, ауд. 307/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автораферат розісланий "5" січня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Тутік Л. С.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

I ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У вирішенні завдань духовного оновлення суспільства, відродження історичних та культурних традицій українського народу важливим є вивчення історії освіти в Україні, окремих навчальних закладів як минулого, так і теперішнього часу. Освіта в Україні має глибоке коріння і чималі досягнення, а освітянські заклади відігравали значну роль в культурних процесах, що відбувалися в Україні. Тому не дивно, що сьогодні, в умовах розбудови незалежної держави та проведення реформ в різних сферах життя, в тому числі в системі освіти, поживався інтерес до історії української школи, особливостей та шляхів її формування, її складної долі.

Помітним явищем в Україні XVIII – на початку XIX ст. був Харківський колегіум, який разом з Києво-Могилянською академією та деякими іншими навчальними закладами /Чернігівським, Переяславським колегіумами та ін./ представляв у цей період українську освітянську традицію. Виникнення колегіуму стало значною віхою в історії Слобожанщини. Зокрема становлення Харкова як центра Слобідської України тісно пов'язане із заснуванням колегіуму, який став, за словами Д.І.Багалія "духовною академією" краю¹. Протягом XVIII – на початку XIX ст. колегіум проводив значну просвітницьку роботу у великому регіоні. Його викладачі та вихованці брали активну участь в подіях громадсько-політичного життя краю.

Вивчення історії Харківського колегіуму дозволяє побачити деякі загальні риси розвитку освіти в Україні зазначеного пе-

¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 193.

ріоду. Так, історія просвітництва в Слобідській Україні свідчить про те, що процес переходу від переважно церковної форми організації системи освіти до світської у XVIII ст. не був різким, супроводжувався виникненням перехідних форм, тісно пов'язаних із церквою, яка продовжувала відігравати важливу роль в розвитку просвітництва. Така картина чітко вимальовується при вивченні історії Харківського колегіуму.

З Харківським колегіумом пов'язані імена плеяди видатних діячів науки, культури та освіти. Одні з них викладали в колегіумі /Г.С.Сковорода, І.О.Двигубський, П.А.Ярославський, А.Д.Ведель, М.П.Концевич, І.С.Саблуков та ін./, інші - закінчили його /М.Т.Каченовський, В.В.Петров, Г.І.Базилевич, М.І.Гнедич, М.І.Ковалінський та ін./.

Викладене вище свідчить про наукову актуальність спеціального дослідження історії Харківського колегіуму, тим більше, що ця тема до останнього часу не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, деякі з аспектів потребують переосмислення. Вивчення історії Харківського колегіуму дозволить ширше висвітлити та вирішити низку питань, пов'язаних з історією освіти та культури України XVIII - першої половини XIX ст., що мають як наукове, так і громадське значення. Це насамперед стосується вивчення специфіки української системи освіти, взаємовпливу української та російської культур, шляхів формування вітчизняної інтелігенції у зазначений час. Дослідження історії Харківського колегіуму стане підґрунтям для узагальнюючих праць з цих питань.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку XVIII ст. до середини XIX ст., тобто дещо ширші у порівнянні з періодом існування колегіуму. Пов'язано це з необхідністю в'язувати загальні закономірності та тенденції в розвитку осві-

ти в Україні, проаналізувати як причини, так і подальшу долю закладу, встановити вплив, який здійснив колегіум на культурне життя регіону.

Стан наукової розробки теми. У вивченні історії Харківського колегіуму можна виділити два основних періоди, які суттєво відрізняються між собою. Перший з них охоплює XIX – початок XX ст., другий – радянські часи. Перші звертання до історії колегіуму спостерігаються на початку XIX ст. і представляють собою невеликі історичні довідки, які містять загальні характеристики закладу¹. У 40-х рр. XIX ст. з'являються статті з історії колегіуму². Певне місце приділено колегіуму у працях М.Булгакова та В.Аскоченського, які присвячені історії Києво-Могилянської академії³. Суто наукове вивчення історії колегіуму започаткували дослідники другої половини XIX – початку XX ст. Вони розширили коло питань, розглянули їх у певній системі, користувалися різними джерелами, піддаючи їх науковій критиці. Внесок у вивчення проблеми зробили М.Макухін, Д.Федоровський, М.Лашенков, які присвятили свої статті окремим питанням історії цього навчального закладу⁴. Ці та деякі інші праці дали змогу у 80-90-х рр.

¹ Мочульский Ф. Четверочастный дар юным курской епархии священно- и церковнослужительским детям. – М., 1806; Амвросий.

История Российской иерархии: В 6 ч. Ч. I. – М., 1807 та ін.

² Основание Харьковского коллегиума, нынешней Харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 г. – Харьков, 1843; Караян В. Взгляд на украинскую старину // Там же.

³ Булгаков М. История Киевской духовной академии. – СПб., 1843; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академией: В 2 ч. – К., 1856.

⁴ Макухин Н. О серебряных медалях в Харьковском коллегиуме // Духовный вестник. – 1863. – Т. 4; Федоровский Д. Очерк истории Харьковского духовного коллегиума // Духовная беседа. – 1863. – Т. IV. – № 23-24, 27; Лашенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-

XIX ст. перейти від статей до спроб створення спеціальних монографій, присвячених історії Харківського колегіуму¹. Втім, висвітлюючи історію колегіуму, більшість авторів відзначених праць намагались показати його діяльність переважно з точки зору потреб релігійного життя, менше уваги звертали на суспільно-політичні та загальнокультурні процеси. В цих дослідженнях історія закладу нерідко зводилася лише до діяльності окремих осіб – переважно церковних діячів, або до з'ясування ролі законів, указів, постанов, які надходили з боку церкви та світської влади.

Особливе місце у вивченні історії колегіуму належить А.С. Лебедєву та Д.І.Багалію. А.С.Лебедєв поставив завдання показати просвітницьку роль колегіуму, єдиного у XVIII ст. загальноосвітнього закладу крає. Неодноразово звертався до історії колегіуму і Д.І.Багалій. Такі сюжети ми можемо знайти як в його узагальнюючих роботах з історії Слобідської України², з історії Харкова³, так і в ряді спеціальних досліджень з історії Харківського університету /яку він розпочинав саме з колегіуму/⁴.

Крім цього, матеріали, які торкаються історії колегіуму, можна знайти в узагальнюючих монографіях з історії освіти⁵.

Украинский и Харьковский // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7-9 та ін.

¹ Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегіума. – Харьков, 1881; Лебедєв А.С. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886; Стеллецкий Ф. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году. – Харьков, 1895.

² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1918.

³ Багалей Д.И., Мильер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования /с 1655 по 1905 г./: В 2 т. – Харьков, 1905.

⁴ Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. Т.І. – Харьков, 1893–1896.

⁵ Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII в. – Ярославль, 1874; Рождественский С.В.

П.Знаменський одним із перших показав, що на півдні імперії це був другий за значенням освітній центр після Києво-Могилянської академії¹. Вивченню впливу, який здійснила Київська академія на заснування та розвиток багатьох шкіл України та Росії, в тому числі й Харківського колегіуму, присвячена праця М.Петрова². Відомості, пов'язані з історією колегіуму, ми знаходимо в узагальнюючих працях з історії церкви³, і перш за все у тих, які присвячені історії белгородської та харківської єпархій⁴.

В цілому, в дорадянський період було зібрано, опрацьовано, запроваджено до наукового обігу значний архівний матеріал. Історіографія питання пройшла кілька послідовних етапів від фактографічних досліджень, систематизації матеріалу, виявлення ключових проблем до встановлення зв'язку історії колегіуму з усім ходом історичного процесу XVIII – першої половини XIX ст. Однак для праць цього періоду було майже не характерно порівняння колегіуму з іншими навчальними закладами України та Росії, не достатньо була вивчена змістовна частина навчальних дисциплін, не розроблялася періодизація історії колегіуму, додаткового дослідження потребували ряд питань стосовно викладацького та студентського складу та ін.

Вивчення історії Харківського колегіуму в радянський пері-

Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX в. – СПб., 1912 та ін.

¹ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881.

² Петров Н.И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России. – К., 1904.

³ Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви: В 2 т. – М., 1992, та ін.

⁴ Филарет /Гумилевский/. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 5 отд. – М., 1852-1858; Солнцев П.А. Краткие сведения о харьковских иерархах /1799-1866/. – Харьков,

од проходило в зовсім інших історичних умовах, що знайшло своє відображення в інтенсивності досліджень та завданнях, які ставили перед собою історики. Перш за все спостерігається різке падіння інтересу до історії цього закладу. Втім, в 20-ті роки з'явилася стаття О.Г.Водолажченко з історії колегіуму, в якій автор у традиціях часу занадто критично оцінила праці своїх попередників, вважаючи, що вони перебільшували масштаби колегіуму, вплив на країну¹. 20-ті роки дали ще декілька статей, які скісно торкаються цієї теми, найбільш цікавою з яких є стаття О.Грушевського². Тільки через декілька десятиліть дослідники знов звернулися до вивчення історії колегіуму. Увагу істориків привертала лише окремі сторони діяльності закладу³. В цей час похвалилися дослідження творчості та життєвого шляху Г.С.Сковороди, кількість яких значно зросла на початку 70-х років. У багатьох з них є характеристика Харківського колегіуму, втім, дуже фрагментарна. Спеціальне дослідження харківського періоду життя Г.С.Сковороди, його викладання в колегіумі, зв'язків з харківською громадськістю було виконане А.М.Ніженець⁴.

1869; Лобедев А.С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. - Харьков, 1902 та ін.

¹ Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. - 1927. - № 6.

² Грушевський О. Зміна шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. - 1924. - Кн. 1-2.

³ Миклашевський Й.М. Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII - першої половини XIX ст. - К., 1967; Кук В.С. Харківські школи - колегія та додаткові класи // Укр. істор. журнал. - 1970. - № 7 та ін.

⁴ Ніженець А. На зламі двох світів. Розвідка про Г.С.Сковороду і Харківський колегіум. - Харків, 1970; II ж. Діяльність Г.С.Сковороди в Переяславському та Харківському колегіумах // Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди. - К., 1972 та ін.

В 50-80-х роках українські вчені розпочали важливу роботу по вивченню рукописних курсів лекцій з філософії, риторики, поезики викладачів українських навчальних закладів¹. Ці праці дають можливість з'ясувати зміст та рівень освіти, що одержували й вихованці Харківського колегіуму. Цікавим і дуже плідним напрямком вивчення історії колегіуму стало в цей період дослідження книжкового зібрання його бібліотеки². Деякі аспекти історії колегіуму знайшли відображення в ґрунтовних працях З.І.Хижняк та Н.А.Шип³. Кінець 80-х – початок 90-х років також дав декілька невеликих за обсягом статей, де висвітлюються окремі питання історії колегіуму, робиться спроба історіографічних узагальнень⁴. Історія колегіуму привертала увагу й зарубіжних дос-

¹ Сивокінь Г.М. Давні українські поетики. – Харків, 1960; Нічик В.М. До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії // Від Вишньського до Сковороди. – К., 1972; Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К., 1982; Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторика XVIII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983 та ін.

² Ковалевський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та у Харкові у XVIII–XX ст. // Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961; Каганов И.Я. Каталог библиотеки Харьковского коллегіума 1769 г. // Книга. Исследования и материалы. – М., 1962. – Сб. 6 та ін.

³ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1981; Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.

⁴ Журавський Ю.Й., Зайцев Б.П. Харківський колегіум, його викладачі та вихованці // Український історичний збірник. – Харків, 1992. – Вип. 37; Посохова Л.Ю. Деякі питання історіографії Харківського колегіуму // Збірник наук. праць викладачів та аспірантів історичного факультету Харківського державного педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди. – Харків, 1993. – Вип. 1 та ін.

лідників. В праці Д. Сандерса "Український вплив на російську культуру, 1750-1850" робиться висновок, що колегіум здійснював на сході ті завдання, які Київська академія виконувала в центрі та на заході України¹.

Отже, історія Харківського колегіуму так або інакше знаходилася у полі зору дослідників у ХХ ст. Проте спеціальної праці, яка б охоплювала історію даного навчального закладу в цілому, ні в українській радянській, ні в зарубіжній історіографії немає.

Мета та основні завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. Метою є всебічне комплексне висвітлення історії Харківського колегіуму з моменту його заснування до перетворення на якісно інший заклад - духовну семінарію. Виходячи з цього основними завданнями є:

- проаналізувати роль та місце Харківського колегіуму в розвитку освіти та культури України та Росії XVIII - першої половини XIX ст.;
- показати традиції української школи, які знайшли відображення в історії Харківського колегіуму;
- з'ясувати роль церкви в розвитку цього закладу;
- встановити значення цього навчального закладу як центру формування вітчизняної інтелігенції;
- розробити наукову періодизацію історії колегіуму;
- оцінити внесок вихованців Києво-Могилянської академії у заснування та розвиток Харківського колегіуму;
- провести аналіз просвітницької діяльності Харківського колегіуму та його вихованців, яка підготувала ґрунт для заснування Харківського університету.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є пер-

¹ Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture, 1750-1850. - Edmonton, 1985. - P. 49.

шим комплексним дослідженням історії Харківського колегіуму, одного із визначних освітніх центрів України XVIII – початку XIX ст. Автором дисертаційної роботи введена до наукового обігу значна кількість архівних матеріалів, а також узагальнені ті висновки, які були зроблені попередніми дослідниками при вивченні окремих питань історії освіти в Україні та Росії XVIII – першої половини XIX ст.

Методологічною основою даного дисертаційного дослідження /на конкретно-проблемному рівні/ стали ті підходи та принципи, згідно з якими освіта є невід'ємною складовою частиною культури, а значить і всього суспільного життя, але разом з тим підкоряється і власним закономірностям розвитку.

Із спеціально-наукових методів в дисертаційній роботі переважно використовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний методи.

Джерельну базу дисертації склали:

- Законодавчі акти, які стосуються як загальних положень про освітянські заклади XVIII – першої половини XIX ст., так і безпосередньо Харківського колегіуму. Ці джерела дають уявлення про політику російського уряду в галузі освіти та культури даного періоду.
- Діловодна документація різних центральних та місцевих державних установ /як світських, так і церковних/, в тому числі і самого колегіуму, яка виявлена в багатьох фондах Центрального державного історичного архіву України, Російського державного історичного архіву та Державного архіву Харківської області. Матеріали містять інформацію про головні події у житті закладу, а також його загальні характеристики, дають можливість з'ясувати етапи, які він проходив у своєму розвитку, основні напрями навчально-виховного процесу. Більшість з цього архівного мате-

ріалу вводиться до наукового обігу вперше.

- Матеріали мемуарного характеру, які належать вихованцям та викладачам колегіуму, іншим особам, що відвідували колегіум і залишили спогади про нього.
- Друковані та рукописні праці викладачів та вихованців колегіуму, які дають змогу оцінити їх наукові інтереси та рівень освіченості. У дисертації аналізувалися також рукописні конспекти лекцій, деякі учнівські праці, що зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України, рукописних відділах Інституту літератури НАН України та ЦНБ Харківського державного університету. Вони значно доповнюють картину навчального процесу в Харківському колегіумі.
- Економіко-географічні описи. До них відносяться "Топографічні описи Харківського намісництва" кінця XVIII ст., записки російських вчених-маандрівників, деякі географічні словники другої половини XVIII ст.

На захист виносяться такі положення:

- Харківський колегіум був другим за значенням /після Києво-Могилянської академії/ навчальним закладом в XVIII - на початку XIX ст. на тих українських землях, що входили до складу Російської імперії;
- колегіум в своїй системі управління, навчальній та виховній діяльності спирався на традиції Київської академії, уособлював кращі демократичні риси української школи;
- колегіум був підпорядкований церкві, існував у системі духовної освіти, разом з тим, він з успіхом виконував функції світського навчального закладу;
- колегіум протягом XVIII - на початку XIX ст. був значним осередком формування інтелігенції в Україні та Росії;
- у XVIII - на початку XIX ст. колегіум був основним просвіт-

ницьким центром Слобідської України /а також частково півдня України та Росії/. Його багатогранна діяльність забезпечила досить високий культурний та освітній рівень населення регіону, що у свою чергу підготувало ґрунт для заснування ряду просвітницьких гуртків і Харківського університету.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні вузівських курсів з історії України та рідного краю, при підготовці спецкурсів та спецсеінарів з історії Слобідської України, при написанні учбових посібників та підручників з історії освіти та культури, а також з історії України в цілому. Матеріали дисертації допоможуть при написанні біографій багатьох діячів вітчизняної науки та культури, які мали відношення до колегіуму.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації були апробовані автором на 12 наукових та науково-практичних конференціях, знайшли відображення у відповідному розділі навчального посібника "Рідний край", методичних вказівках, а також у спецкурсі "Харківський колегіум та його просвітницька роль /XVIII – перша половина XIX ст./", прочитаному в Регіональному університеті "Харківський колегіум". За результатами досліджень автором опубліковані дві статті.

Дисертацію обговорено на засіданні сектору історичних дисциплін Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди.

Структура роботи. Виходячи із завдань дослідження дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку джерел та літератури.

ІІ З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі обґрунтовуються актуальність теми дослідження, характеризується стан її наукової розробки, визначаються мета та завдання дослідження, його хронологічні рамки, наукова новизна та практичне значення, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

Перший розділ - "Харківський колегіум; основні засади його діяльності, викладачі та студенти" присвячений загальній характеристиці закладу в системі освіти XVIII - першої половини XIX ст., аналізу його викладацького та студентського складу. У дисертації показано, що колегіум виник в той період, коли в Російській імперії, внаслідок петровських реформ, почала формуватись система навчальних закладів. В той же час, його заснуванню сприяли місцеві традиції. Колегіум був утворений під впливом та за взірцем Києво-Могилянської академії, що обумовило схожість основних принципів управління, деяких інших характеристик. Аналіз багаторічної дискусії дослідників відносно дати заснування колегіуму, а також вивчення джерел приводить до висновку, що найбільш обґрунтованою є думка, згідно з якою свою діяльність у Харкові колегіум розпочав у 1726 році. До початку 30-х років XVIII ст. завдяки зусиллям засновників колегіуму та при широкій благодійній підтримці представників різних верств населення Слобожанщини був закладений фундамент для подальшого розвитку закладу. В цей же період він одержав статус колегіуму, остаточно склалися основні принципи його діяльності. Спираючись на архівні матеріали в розділі з'ясовуються обсяги земельних та господарських володінь, які мав колегіум, робиться висновок про те, що за цим показником колегіум був одним з найбільш багатих навчальних закладів Російської імперії. Наявність великого господарства надавала певну незалежність у вирішенні внутрішніх

проблем, обумовила бурхливий розвиток колегіуму в середині XVIII ст. В розділі аналізується політика російського уряду по відношенню до духовних навчальних закладів. Серед іншого звертається увага на питання наслідків секуляризації церковних та монастирських вотчин, яка проводилась протягом 1786–1788 рр. Ця акція призвела до втрати всіх володінь колегіуму, що, в свою чергу, позначилося не лише на погіршенні його матеріального стану, але й посилило залежність від центральної влади.

Кардинально новий період в історії Харківського колегіуму розпочався після проведення реформи 1808 р., яка була направлена на уніфікацію різних сторін життя тих навчальних закладів, які були у церковному відомстві. Перетворення в Харківському колегіумі розпочались в 1817 р. Колегіум, який мав значні відмінності порівняльно з іншими навчальними закладами, поступово втрачає їх і переходить до вирішення завдань станової семінарії. В 1841 р. було скасовано і саму назву "колегіум".

Значна увага в розділі приділяється аналізу основних характеристик учнівського складу Харківського колегіуму. На підставі аналізу матеріалів місцевих та центральних архівів з'ясована динаміка змін учнівського корпусу колегіуму. Зроблено висновки, що за чисельними показниками колегіум стояв у ряду найбільших навчальних закладів України та Росії. Колегіуму була притаманна одна з суттєвих рис української школи цього періоду – всестановість, тобто він задовольняв потребу в освіті різних прошарків суспільства. Різкі зміни в становому складі учнів відбулися тільки після реформ початку XIX ст., в результаті яких колегіум став закладом майже виключно для вихідців з духовного стану. Протягом всієї історії колегіуму в ньому навчалися діти з родин різного майнового достатку, що могло бути тільки за умов вдалої постановки справи надання допомоги тим

учням, які її потребували, а також за рахунок широкої благодійної підтримки населення краю та меценатів закладу - князів Голіциних. Вивчення відомостей про учнів дає можливість стверджувати, що колегіум довгий час був єдиним освітнім центром значного регіону, перш за все Слобідської України, а також півдня України та Росії.

Для XVIII - початку XIX ст., коли мережа навчальних закладів не була розгалуженою, а чисельність викладачів була відносно невеликою, наявність кваліфікованих викладацьких кадрів набувала вирішального значення. Саме завдяки високому якісному рівню викладацького корпусу колегіум швидко виділився серед інших навчальних закладів. В розділі показано, що перші викладачі та керівництво колегіуму були виключно вихідцями з Києво-Могилянської академії, а деякі не один рік до того викладали в ній, були пов'язані дружніми стосунками з видатними діячами української культури. Для підготовки до викладацької діяльності вихованців колегіуму неодноразово направляли до університетів Західної Європи /до Німеччини/. Довгий час викладацький склад колегіуму характеризувався певним різноманіттям як в соціальному, так і в національному походженні. Викладачами колегіуму були представники різних станів суспільства /хоча переважали духовні особи/ й різних національностей /втім, тривалий час більшість складала українці/. Лише наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. XIX ст. викладачами колегіуму стали виключно представники духовенства, а за національністю переважали росіяни, яких направляли до колегіуму з різних навчальних закладів Росії.

В другому розділі - "Навчальний та виховний процес в Харківському колегіумі" з'ясовується перелік та зміст навчальних дисциплін, зміни, які відбувалися в них, встановлюється рівень одержуваної його слухачами освіти, основні напрямки виховної

роботи. В результаті докладного аналізу цих питань робиться висновок, що колегіум мав особливості і свої традиції у навчально-виховному процесі. Вже до 30-х рр. XVIII ст. склався так званий "повний курс наук", за термінологією того часу. Позитивний вплив на зміст навчальних курсів, що читались в колегіумі, здійснила Києво-Могилянська академія. Багато чого з її традицій у викладанні було перенесено до навчальної практики колегіуму. Втім, не тільки копіювання було характерним для закладу. Викладачі творчо підходили до виконання своїх обов'язків. Саме тому більшість дисциплін викладались в колегіуму на досить високому науковому рівні, про що свідчить вивчення їх змістовної частини. Обсяг навчальних програм був близьким до Києво-Могилянської академії, Московського університету та університету Петербурзької Академії наук. Не випадково, що з 40-х років XVIII ст. на довгий час за закладом закріплюється назва "академія" /що відображено у документах як місцевого, так і центрального рівнів/. Найбільшої повноти навчальна програма Харківського колегіуму досягла наприкінці 60-х рр. XVIII ст., хоча введення нових дисциплін продовжується й пізніше. У 1768 р. при колегіумі почали діяти "додаткові класи" /які відвідували і його вихованці/, освітня програма яких була зорієнтована цілком на світські потреби.

Протягом XVIII ст. колегіум був найбільшим освітнім закладом та єдиним науковим центром Слобідської України. Навіть з появою Харківського університету колегіум деякий час певною мірою зберігав свою колишню роль. Показово й те, що було розпочате плідне співробітництво цих двох закладів, а колегіум дещо розширив свою навчальну програму за рахунок курсів, які його студенти слухали в університеті.

В колегіумі викладали освічені, кваліфіковані фахівці, які відзначилися в різних галузях науки та мистецтва, були видатни-

ми діячами церкви /І.Двигубський, С.Вітинський, Л.Кордет, М.Слотвинський та ін./ Студенти колегіуму відвідували заняття видатних українських композиторів А.Л.Веделя, М.П.Концевича, архітектора П.А.Ярославського, художників І.С.Саблукова, В.Неминуцого, Л.Калиновського та багатьох інших.

Багато спільного з Київською академією існувало в основних напрямках виховної роботи, яка проводилася в колегіумі. Виховний процес ґрунтувався на принципах гуманізму, воєстановості та рівності в навчанні. Виховання студентів було зорієнтовано на формування в них громадських ідеалів, на активну участь в суспільному житті. Етапом в історії закладу стало викладання в ньому Г.С.Сковороди, сила педагогічних ідей якого полягала в народності і демократизмі, спрямованості проти авторитарно-схоластичного виховання. В колегіумі запроваджувались різні методи роботи з учнями, різні види заохочення їх до навчання, в тому числі й такі нетрадиційні заходи для духовних навчальних закладів як нагородження кращих вихованців срібними медалями.

В розділі розглядається також унікальне зібрання книжок колегіумської бібліотеки. Через вивчення цього зібрання було з'ясовано, що воно майже повністю забезпечувало навчальні потреби колегіуму. Однак, крім навчальної літератури, значне місце в бібліотеці належало науковим виданням, періодиці, завдяки чому читачі знайомилися як із досягненнями сучасної науки, так і передової суспільної думки. Містила бібліотека й рідкісні видання, які вже на той час були раритетами. Багато з них потрапили до бібліотеки із зібрань видатного українського громадського діяча Стефана Яворського, засновника колегіуму Єпіфанія Тихорського та багатьох інших. В результаті вивчення каталогів бібліотеки та інших джерел, робиться висновок, що бібліотека обслуговувала потреби учнів, викладачів, керівництва колегіуму, а також всіх

бажаючих. Значення бібліотеки для регіону важко переоцінити, оскільки майже усе XVIII ст. тут ще не була налагоджена постійна книжкова торгівля, не працювали книжкові лавки. Бібліотека являла собою перше книжкове зібрання в Слобідській Україні і безумовно, що успіхи освіти й науки на Слобожанщині нерозривно пов'язані з існуванням цієї бібліотеки.

Таким чином, протягом XVIII – на початку XIX ст. колегіум був одним з осередків формування вітчизняної інтелігенції. З його стін вийшло чимало вчених, громадських та церковних діячів, видатних представників культури. Разом з тим вже з кінця XVIII ст. і особливо на початку XIX ст. поступово позначився перехід до вирішення завдань суто церковного характеру.

В третьому розділі – "Взаємозв'язки Харківського колегіуму з іншими навчальними закладами та просвітницька діяльність його вихованців" аналізуються аспекти, які мають важливе значення для з'ясування місця колегіуму серед інших навчальних закладів, внеску його вихованців у розвиток освіти та культури.

Найбільш тісні стосунки склалися між колегіумом та Києво-Могилянською академією, Переяславським та Чернігівським колегіумами, що пояснюється їх спорідненістю, схожістю устрою, порядків, навчальних дисциплін, спрямованістю навчання. Ці зв'язки проявлялися перш за все в обміні студентами, викладачами, крім того відбувався обмін книжками й навіть рукописними курсами лекцій.

Починаючи з 30-х рр. XVIII ст. викладачів колегіуму часто запрошували до Московської та Петербурзької духовних академій. Деякі з них з часом очолили ці заклади. В розділі показано, що з цього ж часу викладачів Харківського колегіуму можна зустріти по багатьох семінаріях Російської імперії, куди їх запрошували у зв'язку із браком кваліфікованих викладачів.

городська, Воронежська, Курська, Катеринославська, Херсонська, Астраханська семінарії, Курське, Воронежське головні народні училища та ін. Щедро ділився колегіум також і своїми студентами. Найбільше їх число він направив до медико-хірургічних закладів України та Росії /медико-хірургічних академій в Петербурзі та Москві, Єлисаветградської медико-хірургічної школи та ін./, що було обумовлено їх потребою в підготовлених слухачах. З другої половини XVIII ст. Київська академія та колегіуми стають основними й постійними постачальниками учнів до медичних навчальних закладів Російської імперії. Харківський колегіум дав чимало учнів, які згодом стали видатними лікарями: Єврем та Василь Мухіни, П.Чернівецький, М.Терновський, О.Бястроглазов, Д.Я.Пісечков та ін.

Студенти колегіуму регулярно зараховувались до Московського університету та Петербурзького педагогічного інституту. Були вони й першими студентами Харківського університету. До Харківського університету перейшли також і деякі професори колегіуму. Викладачі колегіуму обиралися членами наукового товариства при Харківському університеті, їх праці друкувалися в університетській друкарні. Таким чином, незважаючи на те, що колегіум існував в системі духовної освіти, у нього склалися щільні зв'язки не тільки з духовними, а й з світськими навчальними закладами.

В розділі також докладно розглядається просвітницька діяльність випускників Харківського колегіуму. Значення закладу в історії культури України та Росії полягає серед іншого й в тому, що з нього вийшло чимало діячів, які відзначилися працею на просвітницькій ниві. Є підстави стверджувати, що це було результатом цілеспрямованого впливу колегіуму на світогляд своїх вихованців. Вихованці колегіуму розпочинали просвітницьку діяльність ще під час навчання, коли в якості домашніх вчителів пра-

цували по всіх куточках Слобожанщини, а також за її межами. На ці посади їх запрошували представники різних суспільних станів. Враховуючи те, що довгий час крім колегіуму у східному регіоні України не було іншого закладу, вихованці якого могли б працювати вчителями, значення його для просвітництва краю дуже велике.

Випускники колегіуму по закінченні займали духовні посади в Слобожанщині та прилеглих регіонах України та Росії. Багато їх виходило на посади державної та громадської служби, задовольняючи потреби різних галузей господарства та сфер життя в освічених кадрах. На ці посади їх здебільшого запрошували, що свідчить про авторитет колегіуму. Запрошення поступали з усієї імперії.

Важливим напрямком просвітницької діяльності вихованців колегіуму було створення ними просвітницьких гуртків. Так, коло шанувальників Г.С.Сковороди склалося в колегіумі з його друзів та учнів, а також з учнів наступних поколінь, що свідчить про широке розповсюдження поглядів видатного філософа в колегіумі. Ці учні згодом ширили просвітницькі ідеї Сковороди за межами закладу, допомагали мислителю під час його мандрівок, маршрути яких здебільшого пов'язані з місцезнаходженням його друзів — учнів та викладачів колегіуму.

Одним з найважливіших напрямків просвітницької діяльності вихованців колегіуму була їх праця в різних світських та духовних навчальних закладах України та Росії. Багато хто з них прославився не тільки як вчені, а й як активні популяризатори наукових знань. Це М.Т.Каченовський, Є.В.Карнеєв, В.В.Петров, Г.І.Базилевич, Н.К.Карпинський та багато інших. Вихованці колегіуму також приймали участь у створенні навчальних закладів. Без допомоги випускників колегіуму не обійшлося й на першому етапі існування Харківського університету, деякі з них плідно

працювали в ньому і навіть очолювали його /В.Я.Джунковський, А.Ф.Павловський/.

У висновках підведені основні підсумки дослідження. Всебічне вивчення історії Харківського колегіуму дає можливість стверджувати, що це був другий за значенням в Україні навчальний та науковий центр після Києво-Могилянської академії, якому належить видатна роль в розвитку освіти та культури України та Росії.

Колегіум був встановленим навчальним закладом, що було продовженням демократичних традицій української школи XVII ст. Довгий час він був єдиним освітнім центром Слобідської України, а також півдня України та Росії. Протягом XVIII - на початку XIX ст. спрямованість навчального процесу в колегіумі далеко виходила за межі церковно-професійних інтересів, а зміст, науковий рівень та обсяг навчання були близькими до Києво-Могилянської академії та перших російських університетів. Втім, значну підтримку колегіуму надала церква, а деяких місцевих її діячів можна назвати просвітителями регіону. Колегіум мав високий авторитет в країні та за її межами. В ньому працювало багато талановитих, видатних викладачів, які виховали плеяду відомих вчених, громадських та освітніх діячів. Це дає змогу розглядати заклад як один з центрів формування української інтелігенції.

В історії Харківського колегіуму можна виділити три етапи: перший - від заснування до другої половини 60-х - початку 70-х років XVIII ст., другий - від другої половини 60-х - початку 70-х років - до 1817 р., третій - від 1817 р. до 1841 р. Перший період - це час становлення та бурхливого розвитку колегіуму, коли він стає одним з найбільших навчальних закладів України та Росії. Другий період характеризується тим, що з одного боку колегіум продовжує зміцнення своїх позицій та авторитету, а з

іншого – починають простежуватися протиріччя між змістом, спрямованістю навчання та церковною формою його організації. Третій період позначився тим, що колегіум остаточно перетворився на духовну семінарію.

Основний зміст дисертації викладено автором у таких публікаціях:

1. Харьковский колегиум: некоторые вопросы дореволюционной историографии // Проблемы историографии и источниковедения: Матер. науч.-методич. конф. преп. историч. фак-та, посвящ. 70-летию со дня рожд. проф. В.И.Астахова и 80-летию со дня рожд. проф. И.Л.Шермана. – Харьков, 1993. – С. 29-35./0,3 др. арк./
2. Деякі питання історіографії Харківського колегіуму // Збірник наук. праць викладачів та аспірантів історичного фак-ту Харківського державного педагогічного інституту ім.Г.С.Сковороди. – Харків, 1993. – Вип. I. – С. 19-29./0,5 др. арк./
3. Харківський колегіум як освітній та культурний центр Слобідської України // Рідний край: Навч. посібник з народознавства /За ред. І.Ф.Прокопенка. – Харків, 1993. – С. 405-410. /0,5 др. арк./
4. Методические указания по изучению темы "Развитие просвещения и архитектуры на Слобожанщине в XVIII – начале XX века" в курсе "Политическая история Украины". – Харьков: ХИСИ, 1993. – 16 с. /0,6 др. арк./ /в описавт./
5. Харківський колегіум в останній період його існування /кінець XVIII – початок XIX ст./ // Культура України: історія і сучасність: Респ. наук.-теор. конф. Тези доп. – Харків, 1992. – С. 340-341. /0,1 др. арк./
6. Внесок Д.І.Багалія у вивчення історії Харківського колегі-

- уму // Актуальні питання історії України: Тези доп. перших Багаліївських читань, присвяч. 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті акад. Д.І.Багалія. - Харків, 1992. - С. 40-42. /0,1 др. арк./
7. Харківський колегіум: історія та сучасність // Молодь в посттоталітарному суспільстві: український варіант: Тези доп. наук.-практ. конф. - Харків, 1993. - С. 13-14. /0,1 др.арк./
8. Церква та розвиток освіти в Слобідській Україні /XVIII - початок XIX ст.// Історія релігій в Україні: Тези повід. III круглого столу. - К.; Львів, 1993. - С. 102-103. /0,1 др. арк./ /в співавт./
9. Бібліотека Харківського колегіуму - перше зібрання книг у Слобідській Україні // Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України: Тези наук. конф. - К., 1993. - С.53-55. /0,1 др. арк./
10. Історія Харківського колегіуму за архівними матеріалами Синоду // VI Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С. 84-86. /0,1 др. арк./
11. Регіональний університет "Харківський колегіум": минуле і сучасність // Наукові зап. Регіонального університету "Харківський колегіум". - Харків, 1994. - Вип. I. - С. 1-5. /0,25 др. арк./ /я співавт./
12. Дещо про навчання М.Т.Каченовського в Харківському колегіумі // Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: Наук. конф. з питань музеєзнавства та історичного краєзнавства. - Харків, 1994. - С. 91-92. /0,1 др. арк./
13. З історії філософської освіти в Україні XVIII ст. Харківський колегіум // Історія релігій в Україні: Тези повід. IV круглого столу. - К.; Львів, 1994. - С. 173-174. /0,1 др.арк./
14. Звіти викладачів як джерело з історії Харківського колегі-

- уму // Матеріали и тези научн. конф., посвящ. 30-летию каф. историографии, источниковедения и археологии ХГУ /II Астаховские чтения/. - Харьков, 1994. - С. 86-87. /0, I др. арк./
15. М.Т. Каченовський і Харківський колегіум // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. - Дніпропетровськ, 1994. - С. 243. /0, I др. арк./ /в співавт./
16. Національний склад викладачів Харківського колегіуму // Перші Сумцовські читання: Тези наук. конф., присвяч. 75-річчю музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. - Харків, 1995. - С. 38-39. /0, I др. арк./
17. Викладацький корпус Харківського колегіуму /XVIII - перша половина XIX ст./ // Тези Всеукраїнської краєзнавчої конф., присвяченої 70-річчю Українського комітету краєзнавства. - Харків, 1995. - С. 35-36. /0, I др. арк./ /в співавт./
18. Про початок вивчення грецької історії та культури у Харкові у XVIII ст. // Україна - Греція: історія та сучасність: Тези II Міжнар. наук. конф. - К., 1995. - С. 101-102. /0, I др. арк./
19. Вихованці Києво-Могилянської академії в Харківському колегіумі // Києво-Могилянська академія в історії України: Тези доп. наук. конф. - К., 1995. - С. 35-37. /0, I др. арк./

Посохова Л.Ю. Харьковский коллегіум и его просветительская роль /XVIII – первая половина XIX в./.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1996.

Защищается диссертация /рукопись/, основные положения которой изложены в 19 научных работах. В ней впервые комплексно исследуется история Харьковского коллегіума – главного просветительского центра Слободской Украины, второго по значению учебного заведения в Украине XVIII – начала XIX в. после Киево-Могилянской академии. Установлено, что коллегіум был всеобщим общеобразовательным учебным заведением, направленность учебно-воспитательного процесса которого выходила за пределы церковно-профессиональных интересов и базировалась на традициях украинской школы XVII-XVIII вв.

Posokhova L.Y. The Kharkov Collegium and its Educational Role (XVIII – the first half of the XIX century).

The thesis for receiving the candidate's degree of historical sciences in speciality 07.00.01 – the History of Ukraine, Dnipropetrovsk State University, Dnipropetrovsk, 1996.

The principal propositions of the thesis (manuscript) being defended, are stated in 19 scientific works. For the first time the history of the Kharkov Collegium is being studied in all respects – the main educational centre of the Slobodskaya Ukraine, which was the second in importance educational establishment after the Kiev-Mogilansk Academy. It was ascertained that this collegium was for all layers of society of general education, the programme of subjects taught there was wider than purely church interests and it was based on traditions of Ukrainian school in XVII-XIX centuries.

Ключові слова: історія освіти, просвітництво, історія православної церкви.

Посохова

Об'єм 1,5 д.а.

Підписано до друку 3.01.96 р.

Обл.-вид.а. 1.25

Формат паперу 60x84 1/16

Тираж 100 пр.

Зам. 22/1

Друкарня ХВУ, пл. Свободи, 6

110322

AB 33.852

AB 33.852